Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

NAZAR ESHONQULNING “QORA KITOB” QISSASIDA MODERNISTIK VA POSTMODERNISTIK POETIKANING UYG‘UNLIGI

Baqoyeva Mavluda Azim qizi
Buxoro viloyat Kogon tuman
11-umumta’lim maktabi ingliz tili o’qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasi modernistik va postmodernistik poetika xususiyatlarining o‘zaro munosabati nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Asarda insonning ichki parokandaligi, yolg‘izlik, gunoh, qo‘rquv, o‘lim, mavjudlikning ma’nosi, ruhiy begonalashuv va shaxsning o‘z “meni” bilan ziddiyati modernistik tafakkurning asosiy belgilari sifatida namoyon bo‘lishi ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, an’anaviy voqelik tasvirining buzilishi, tush va haqiqat chegaralarining beqarorlashuvi, diniy-mifologik obrazlarning yangi semantik vazifada qo‘llanishi, “qora kitob” ramzining ko‘p qatlamliligi, matnning o‘z-o‘ziga murojaat qilishi va badiiy haqiqatning nisbiylashtirilishi postmodernistik poetikaga yaqin xususiyatlar sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: Nazar Eshonqul, “Qora kitob”, modernizm, postmodernizm, poetika, ramziylik, ekzistensial tafakkur, ichki monolog.

KIRISH

XX asr oxiridagi o‘zbek nasrida insonning tashqi ijtimoiy faoliyatidan ko‘ra uning ichki olami, ong va ruhiyatidagi murakkab jarayonlarni tasvirlashga intilish sezilarli darajada kuchaydi. Ushbu jarayon milliy nasrning an’anaviy realistik tasvir usullaridan voz kechganini anglatmaydi, balki insonni badiiy anglash vositalarining kengayishi bilan bog‘liqdir. Nazar Eshonqul ijodi aynan shunday poetik izlanishlar bilan ajralib turadi. Adib qahramonlarini faqat muayyan ijtimoiy vaziyatdagi shaxs sifatida emas, balki o‘z mavjudligining ma’nosi, gunohi, xotirasi, qo‘rquvi va o‘limi haqida iztirob bilan fikr yuritayotgan murakkab ruhiy mavjudot sifatida tasvirlaydi.

“Qora kitob” qissasida bu xususiyat ayniqsa yorqin ko‘rinadi. Asarning markazida an’anaviy voqealar ketma-ketligidan ko‘ra qahramon ongida sodir bo‘layotgan parchalanish, o‘z-o‘zini taftish qilish va mavjudlik bilan bog‘liq savollar turadi. Qissa boshidanoq qahramonning murojaat, iqror va ichki suhbatga yaqin nutqi bilan boshlanadi. U o‘z hayotini izchil biografik hikoya qilishdan ko‘ra, xotira, qo‘rquv, gunoh, tush va tasavvurlar orasida harakat qiladi. Bunday kompozitsion qurilish asarni modernistik ruhiy nasrga yaqinlashtiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Modernistik adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri insonning yaxlit, ichki jihatdan barqaror mavjudot sifatidagi tasavvuriga shubha bilan qarashdir. Bunday asarlarda shaxs ko‘pincha o‘zidan, jamiyatdan va mavjudlikdan begonalashgan holda tasvirlanadi. Nazar Eshonqulning qissasidagi qahramon ham aynan shunday ruhiy holatda namoyon bo‘ladi. U o‘zini tinimsiz kuzatadi, xatti-harakatlarini sud qiladi, o‘zidagi qorong‘i kuchlardan qo‘rqadi va hayotining mazmunini anglashga urinadi.

Asarda qahramon o‘zini go‘yoki sud qilinayotgan shaxs sifatida his qiladi. Uning nutqi oddiy hikoya emas, balki iqror, tavba, o‘z-o‘zini fosh etish va ayni paytda o‘zini tushunishga urinishdir. Qissaning dastlabki sahifalaridanoq qahramon gunoh, umr, o‘lim va Iblis tushunchalari haqida iztirob bilan gapiradi. Shu jihatdan qissaning voqeasi tashqi olamdan ko‘ra ong ichida kechadi. Xotiralar ham qahramon uchun obyektiv o‘tmish emas, hozirgi ruhiy holatini shakllantirayotgan tirik tajribadir [1].

Qahramonning bolaligi, oilasi, xotini va farzandlari bilan bog‘liq xotiralarining bir maromda emas, uzilib-ulanib qaytishi ham modernistik vaqt konsepsiyasini yuzaga chiqaradi. Matnda xronologik vaqt o‘rnini psixologik vaqt egallaydi. Qahramon bir lahzada bolalik xotirasiga, undan oilaviy voqeaga, keyin tushga, yana hozirgi holatiga qaytadi. Vaqtning bunday parchalanishi tasodifiy emas. U ichki dunyoning tartibsizligini kompozitsiya darajasiga ko‘chiradi.

Qissada ekzistensial mazmundagi savollar ham muntazam takrorlanadi: inson nima uchun yashaydi, hayotning ma’nosi nimada, gunohning chegarasi qayerda, insonning o‘z taqdirini o‘zgartirish imkoniyati bormi, yovuzlik tashqi kuchmi yoki insonning o‘zida yashaydimi? Qahramon ushbu savollarga qat’iy javob topmaydi. Aksincha, har bir javob yangi shubha tug‘diradi. Bunday poetik tizim didaktik xulosadan ko‘ra ruhiy izlanish jarayonini muhimlashtiradi.

Asarning ko‘p sahifalarida qo‘rquv alohida psixologik kategoriya sifatida shakllantirilgan. Qahramon ayrim hollarda o‘zi yaratgan obrazdan, ayrim paytda o‘zining ichki ovozidan, hatto farzandlari va o‘z hayotining davomidan qo‘rqadi. Ushbu qo‘rquvning aniq bitta obyektga ega emasligi muhimdir. Bu biologik xavfdan tug‘ilgan oddiy qo‘rquv emas, balki inson o‘z mavjudligining nazorat qilib bo‘lmaydigan qatlamlarini anglab qolganidagi ekzistensial dahshatdir.

NATIJALAR

Qissaning eng muhim poetik markazi — “qora kitob”ning o‘zidir. Asar davomida kitob oddiy predmet sifatida qolmaydi. Qahramonning unga munosabati doimo o‘zgarib turadi: u kitobni muqaddaslashtiradi, undan qo‘rqadi, uni yashiradi, o‘qiydi, undan qutulishga urinadi va oxir-oqibat kitob bilan o‘z taqdirini ajratib bo‘lmas holatga keladi.

Matnning keyingi qismlarida qahramonning kitobga bo‘lgan munosabati hatto oilaviy hayotiga ham kirib boradi. U kitobni farzandlaridan yashirishga, uning zararli ta’siridan ularni himoya qilishga urinadi. Shu tariqa “qora kitob” tashqi predmetdan ichki ruhiy bosimning moddiy timsoliga aylanadi. Qahramon kitobni yo‘q qilishni istagan sari uning ta’siridan qutula olmaydi. Bu paradoks asarning asosiy g‘oyalaridan birini ochadi: inson o‘zidagi qorong‘ilikni tashqaridagi narsani yo‘q qilish orqali bartaraf eta olmaydi.

Qissa yakuniga yaqin qahramon “Iblis kitobi” va o‘zining hayoti o‘rtasidagi farqni deyarli yo‘qotadi. Eng muhim semantik burilish shundaki, kitobni topgan shaxs o‘z umrini kitobga, hayotini yozuvga aylantirib qo‘ygandek bo‘ladi. Asarning oxirgi sahifalarida qahramonning “men topib olgan kitob Iblis kitobi edi” mazmunidagi e’tirofi kitobning faqat tashqi manba emasligini ko‘rsatadi. U hayot, xotira, gunoh va qahramonning o‘zini anglash jarayonining qorong‘i nusxasiga aylangan [1].

Mana shu nuqtada modernistik ruhiy iztirob postmodernistik metamatn xususiyati bilan tutashadi. Qahramon kitob haqida hikoya qiladi, ayni paytda o‘zi ham go‘yoki kitob ichidagi qahramonga aylanadi. “Kitob” tushunchasi asarning mavzusi ham, ramzi ham, kompozitsion mexanizmi hamdir. O‘quvchi qaysi biri “haqiqiy” ekanini qat’iy ajrata olmaydi: qahramon kitobni o‘qiyaptimi, kitob qahramonning

hayotini boshqaryaptimi yoki butun voqelik qahramon ongida yozilayotgan matnmi? Bu noaniqlik qissaning postmodernistik qatlamini kuchaytiradi.

“Iblis” qissaning eng ko‘p qatlamli obrazlaridan biridir. Asarda uning an’anaviy diniy semantikasi saqlanadi, biroq obraz faqat ilohiy-diniy tushuncha doirasida qolmaydi. Iblis qahramonning ichki qorong‘iligi, vasvasasi, o‘zini o‘zi yemiruvchi tafakkuri va inson tabiatidagi yovuzlik imkoniyatining ramziga aylanadi.

Qahramon bir o‘rinda tashqi yovuz kuch haqida gapirayotgandek ko‘rinsa, boshqa o‘rinda Iblisni o‘ziga juda yaqin his qiladi. Natijada “yovuzlik qayerda?” degan savolning javobi murakkablashadi. Yovuzlik tashqaridan insonni egallaydigan kuchmi yoki insonning o‘zida mavjud imkoniyatmi? Asar bu savolga aniq hukm bermaydi.

Postmodernistik poetikaning muhim xususiyatlaridan biri tayyor madaniy kodlarni yangi kontekstda qayta ishlashdir. Nazar Eshonqul ham Iblis, Odam, Momo Havo, gunoh, jazo kabi qadimiy diniy-mifologik kodlardan foydalanib, ularni zamonaviy insonning ruhiy holatini ifodalash vositasiga aylantiradi. Qissaning ilk sahifalarida insoniyatning gunoh haqidagi qadimiy tasavvurlari eslatiladi. Biroq bu motivlar diniy rivoyatni qayta hikoya qilish uchun emas, qahramon o‘z gunohini universal insoniy gunoh kontekstida tushunishga urinishi uchun xizmat qiladi [1].

Shu tarzda intertekstual aloqa yuzaga keladi. Matn diniy va mifologik xotirani o‘z ichiga qabul qiladi, lekin unga yangi, individual-psixologik mazmun beradi. Bu holat asarda modernistik individuallashuv bilan postmodernistik madaniy kodlarni qayta talqin qilishning tutashgan nuqtalaridan biridir.

Qissaning yana bir muhim xususiyati — real voqelik bilan tush, xotira va xayolning aniq ajratilmasligidir. Qahramon ko‘rgan ayrim manzaralar o‘quvchiga haqiqat sifatida taqdim qilinadi, keyin esa ularning tush yoki ruhiy tasavvur bo‘lishi mumkinligi anglashiladi. Ba’zan esa buning aksi sodir bo‘ladi: tushga o‘xshagan hodisa real hayotning eng kuchli tajribasiga aylanadi.

Asarning keyingi sahifalaridagi qahramonning Iblis bilan bog‘liq dahshatli kechinmalari aynan shu poetik chegarasizlikni ko‘rsatadi. Olov, qiyofa, ta’qib, qochish, o‘limga yaqinlashish tasvirlari naturalistik real voqea sifatida ham, qahramonning ruhiy halokatining ramziy manzarasi sifatida ham o‘qilishi mumkin [1].

Modernizm bu yerda inson ongining subyektivligini asosiy haqiqatga aylantirsa, postmodernistik poetika “haqiqat”ning yagona variantini inkor etadi. O‘quvchiga hodisaning qaysi qatlami real ekanini tekshirish imkoniyati berilmaydi. Matnda obyektiv voqelikdan ko‘ra qahramonning uni qanday his qilgani muhimlashadi.

XULOSA VA MUNOZARA

Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasi inson ruhiyati va mavjudlik muammolarini murakkab poetik vositalar orqali ifodalagan asardir. Unda voqealar rivojidan ko‘ra qahramonning ichki holati, uning xotiralari, qo‘rquvlari, aybdorlik tuyg‘usi va o‘z-o‘zi bilan olib borayotgan og‘riqli suhbati ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu jihatlar asarning modernistik poetikasini shakllantiradi.

Qissadagi modernistik tafakkur insonning ekzistensial yolg‘izligi, o‘ziga begonalashuvi, “men”ning parchalanishi, psixologik vaqt, ichki monolog va subyektiv voqelik orqali namoyon bo‘ladi. Qahramon uchun tashqi dunyo mustaqil va obyektiv haqiqat sifatida emas, uning ruhiy holati orqali buzilib, o‘zgarib ko‘rinadigan makon sifatida mavjud.

Postmodernistik qatlam esa, eng avvalo, “qora kitob” ramzining ko‘pma’noliligi, Iblis va gunoh haqidagi madaniy-diniy kodlarning qayta talqin qilinishi, matn bilan hayot chegarasining beqarorlashuvi, tush va voqelikning bir-biriga o‘tishi hamda hikoyachining ishonchliligi masalasining ochiq qolishida namoyon bo‘ladi. Qissa o‘quvchiga tayyor va yakunlangan haqiqatni bermaydi. Uning ma’nosi turli ramzlar, xotiralar va qarama-qarshi ruhiy holatlar orasida shakllanadi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Eshonqul N. Qora kitob: qissa. — Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2008. — Elektron nusxa: Ziyouz.com kutubxonasi.